

LESZEK KOZŁOWSKI

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

MIASTECZKA ŻYDOWSKIE A WSPÓŁCZESNE PROBLEMY ROZWOJU MAŁYCH MIAST

Abstract: Former Jewish Towns and Contemporary Problems of Small Town Development in Poland. Former *shtetl* (small Jewish towns) can be an important issue for the development of current small towns, since they focus many types of problems of urban settlement and community. Shtetl, a settlement and social, economic and cultural phenomenon, came into existence in the 18th century during a period of war and economic decline of Eastern Europe, and lasted until the Second World War. Scattered along trade routes or located in the centre of private estates, in the course of time they became peripheral and hardly accessible due to changes in transport lines or borders.

A shtetl was a multidimensional and dynamic phenomenon; an autonomous cultural and economic world, a closed-in urban organism. It was inseparable: a Jewish community and its place, equipped with the indispensable institutions of Jewish social life. The socioeconomic base of a shtetl was the inhabitants' diversity of occupations and attitudes. The heterogeneity and the tradition were basic principles of this small town life. During the period of industrialization and urbanization, the Jewish small town became the place of a very dynamic social transformation.

The space of a shtetl was strictly determined and subjected to the rules of the Sabbath, dividing the area into private and public sectors. Even the smallest Jewish town had an urban layout and was functionally diversified. It was a multifunctional local centre, mediating in the exchange of goods between a town and a village.

In the paper, a former shtetl was compared to a present-day small town in five areas: 1) relation to surroundings; 2) economic base; 3) local community; 4) spatial structure; 5) aims and policy of development. A shtetl, in comparison with today's small town, was a structure more strongly connected with the surroundings; it was an expansive, competitive, dynamic and impetuous organism. Contemporary small towns don't have sufficient grounds for their economic being, which is manifested in the marginality of their position in the settlement network, the weakness of the economic base and the lack of exogenous activities.

Key words: Shtetl, shtetlekh, Jewish town, small town.

1. Między wsią a miastem

W poszukiwaniu odpowiedzi na pytanie o drogi przyszłego rozwoju małych miast można i warto sięgać do przeszłości. Historyczne miasteczka żydowskie mogą być ważnym przyczynkiem do kwestii zrozumienia mechanizmu rozwoju współczesnych małych organizmów miejskich, ponieważ ogniskowały one wszystkie problemy rozwojowe społeczności i osad typu miejskiego. W opracowaniu zostało omówione zagadnienie podstaw i uwarunkowań rozwoju miasteczek w ujęciu porównawczym.

Pojęcie *miasteczko* funkcjonuje w literaturze historycznej, osadniczej, antropogeograficznej, urbanistycznej i może być wyodrębnione ze zbioru kontinuum wiejsko-miejskiego na bazie dwóch kryteriów:

- urbanistycznego, tzn. powinno posiadać miejskie rozplanowanie: rynek i układ co najmniej 4 ulic;

Ryc. 1. Ludność żydowska w miastach i miasteczkach woj. białostockiego w 1921 r. (granice polityczne współczesne)

Źródło: Opracowano na podstawie: *Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej...* (1927); Klevan, (dostęp: 10.01.2011).

- demograficznego (wielkościowego): jego liczba mieszkańców nie powinna przekraczać 5 tys.

Miasteczko nie jest tożsame z małym miastem, chociaż może nim być, jeśli posiada prawa miejskie. Jest formą pośrednią między wsią a miastem, plasując się w samym centrum kontinuum osadniczego. Miasteczko to planowa struktura funkcjonalna, wyraźnie wyodrębniająca się z otoczenia, zamieszкана lub użytkowana przez określoną grupę ludzi. Określenie przymiotnikowe opisujące użytkowników, położenie lub funkcje miasteczka jest nieodłączną częścią nazwy (miasteczko: rolnicze, kresowe, żydowskie, itp.). Z kolei termin *sztetl* (w języku jidysz „miasteczko”: liczba pojedyncza – *sztetl*, liczba mnoga – *sztetlech*) jest szeroko używane w literaturze amerykańskiej, izraelskiej i europejskiej, głównie historycznej i prozie wspomnieniowej. Pojęcie to odnosi się do miasteczka – odrębnej jednostki osadniczej lub jednorodnej części większego organizmu miejskiego, zamieszkanego głównie przez społeczność żydowską. Jest jednocześnie pojęciem społeczno-kulturowym – oznacza gminę żydowską, zamieszkującą miasteczko. *Sztetl*, miasteczko żydowskie, można zatem zdefiniować jako **samodzielną osadę lub część miasta (osiedle), posiadającą miejskie rozplanowanie, zamieszkaną przez społeczność żydowską**. Należy wyraźnie odróżnić średniowieczne, zamknięte miasto żydowskie (*Oppidum Judaeorum*)¹, dzielnicę żydowską jako część większego organizmu miejskiego (*sztot*) i miasteczko żydowskie (*sztetl*) – osiedle o charakterze wspólnotowym.

Sztetlech powstały w XVIII w., w dobie wojen i upadku gospodarczego Europy Wschodniej, jako reakcja na zagrożenia fizyczne, wydarzenia ekonomiczne i polityczne. Do 1939 r. miasteczka żydowskie w Polsce rozsiane były dosyć równomiernie w województwach centralnych i wschodnich (por. ryc. 1) i trwały do II wojny światowej, kiedy zostały unicestwione.

2. Przestrzenie miasteczka żydowskiego

Struktura przestrzeni fizycznej *sztetla* nie była złożona, co ilustrują obrazy miasteczek przechowane w pamięci i ukazane w księgach pamięci, np. *Sefer Yizkor* Makowa Mazowieckiego². Najbardziej charakterystyczną cechą jest przestrzenna koncentracja instytucji i domostw żydowskich. Żydzi zamieszkiwali w pobliżu siebie i wokół centrów życia religijnego i społecznego, co było dyktowane względami praktycznymi obrzędowości judaistycznej i bezpieczeństwa wspólnoty³. Miasteczko

¹ Por. Piechotek, Piechotek (2008).

² The New York Public Library, <http://yizkor.nypl.org/index.php?id=2462> (dostęp: 10.01.2011).

³ Chociaż użycie pojęcia *społeczność* (ludzie mieszkający na jakimś terenie lub należący do jakiejś grupy zawodowej, społecznej) w stosunku do mieszkańców *sztetla* jest poprawne, to właściwszymi określeniami są: 1) pojęcie socjologiczne *wspólnota*, czyli „ekskluzywna zbiorowość ludzka, którą łączy trwała więź duchowa” oraz 2) pojęcie religijne *gmina*, czyli „grupa wyznaniowa działająca na jakimś terenie” (*Słownik języka polskiego*).

żydowskie było otwarte przestrzennie, w przeciwieństwie do gett żydowskich Europy Zachodniej.

Nawet najmniejsze shtetlech posiadały miejskie rozplanowanie i były zróżnicowane funkcjonalnie. Gospodarczym i społecznym centrum miejscowości i wspólnoty był rynek, przez który Żydzi komunikowali się ze światem zewnętrznym i na którym dokonywano wymiany towarów i usług. Pierzeje rynku były zwykle zabudowane w sposób zwarty i były najchętniej zasiedlane przez żydowskich mieszkańców osady⁴. W miasteczkach przeważała zabudowa drewniana, parterowa (często murowana w centrum, pozadrewniana). Gęstość zabudowy malała wraz z odległością od centrum. Wielofunkcyjne domy odzwierciedlały aktywność ich mieszkańców w poszukiwaniu źródeł dochodu i zawierały: sklep, warsztat rzemieślniczy, magazyn, zajazd, karczmę, a na zapleczu zabudowania gospodarskie. Często domy obudowane były drewnianymi gankami, zewnętrznymi schodami, wykuszami, balkonami, dobudówkami, galeriami⁵. Brak było strefy pośredniej między centrum a peryferiami, elementy wiejskie i miejskie przenikały się wzajemnie. Dominantą krajobrazową shtetla była synagoga, a w całej miejscowości mógł być kościół, klasztor, cerkiew lub ratusz. Przestrzeń uzupełniała studnia publiczna oraz często rzeka, zapewniająca bieżącą wodę dla łaźni.

Przestrzeń miasteczka była ściśle określona i poddana regułom prawa szabatowego, dzielącego przestrzeń na prywatną (domową) i publiczną (zewnętrzną), a także na *sacrum* (synagoga) i *profanum* (cmentarz), między którymi istniało wiele przestrzeni pośrednich, zależnych od innych czynników. Wśród najważniejszych instytucji życia społecznego shtetlech należy wymienić (por. ryc. 2): synagogę (*szul*), cmentarz (*bet ha-olam*), *mykwę* (łaźnia), dom przedpogrzebowy, dom modlitwy (dom nauki, dom talmudyczny, przyszkółek – *bet ha-midrash*, chasydzki *shtybl*), rzeźnię rytualne (*jatki*), *cheder* (religijna szkoła powszechna), *jesziwę* (wyższa szkoła talmudyczna), siedziby bractw zawodowych (cechów), stowarzyszeń dobroczynnych, szpital (przysiółek dla ubogich), sierociniec, dom rabina, dom kahalny (siedzibę gminy), itd.

Miasteczka były wznoszone z lokalnych materiałów budowlanych, tzn. na północy i wschodzie Rzeczypospolitej przeważały konstrukcje drewniane, a na południu i południowym wschodzie – z kamienia⁶. W szczególności na Mazowszu, Podlasiu i Grodzieńszczyźnie rozwinęła się przepiękna drewniana architektura synagogalna⁷. Arcydzieła ciesielskie XVI-XIX w., jak synagoga w Zabłudowie, zostały niemal bez wyjątku⁸ zniszczone przez wojska niemieckie w czasie II wojny światowej. W Małopolsce w architekturze sakralnej dominowały synagogi murowane, wyposażone w wysokie attyki, mającą chronić budowlę przez pożarem.

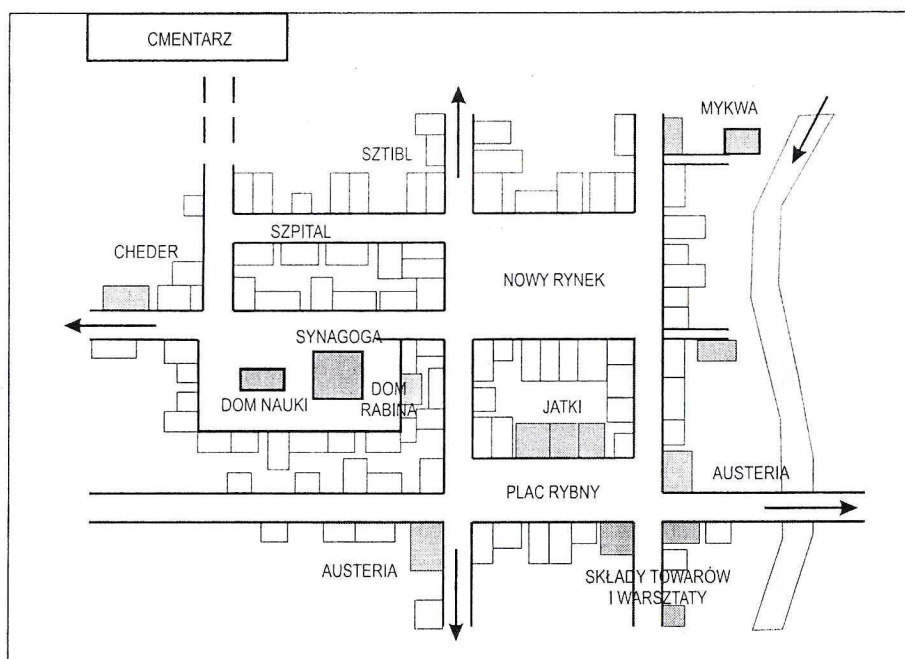
⁴ Por. Naruszewicz (2003), s. 106-107.

⁵ Por. Adameczewska-Wejchert, Wejchert (1986), s. 68.

⁶ Por. Piechotek, Piechotek (1996).

⁷ Por. Pokropek (1996).

⁸ Ocalałe drewniane budynki, m.in. w Mielniku, Puńsku i Szumowie, nie są reprezentatywne dla drewnianej architektury synagogalnej Podlasia i Suwalszczyzny i powinny być uznawane za domy modlitwy.

Ryc. 2. Model przestrzeni sztetla

Źródło: Opracowanie własne.

Wraz z postępującym od końca XVIII w. wzrostem liczby ludności miast i miasteczek, następowało zagęszczanie przestrzeni. Między zabudowę wkroczyły drewniane dobudówki i prowizoryczne warsztaty, uliczki zwężały się i wykrzywiały, zacierał się pierwotny plan, w rozłogi miejskie wdarł się nieład (przykład Krynek). Bardzo często zabudowa rozwijała się żywiołowo, doprowadzając do chaotyczności i przekraczania granic własności. Wąskie i kręte uliczki i przejścia sztetlech zaczęły upodabniać plany miasteczek do osad bliskowschodnich.

Struktura przestrzenna sztetla była odzwierciedleniem wielowymiarowości i dynamiki struktury społecznej. Populacja żydowska była ludnością miejską, której życie społeczne było podporządkowane prawu, sformalizowanemu w przykazaniach (*micwa*) i w całości skupiało się wokół synagogi, szkoły, łaźni, rzeźni i cmentarza⁹. W wymiarze czasowym życie Żydów było regulowane czasem modlitw, szabasu, innych świąt oraz lokalnych i regionalnych targów i jarmarków. W XIX w. mieszkańcy miasteczka podlegali nieograniczonej władzy rabinów i gminy żydowskiej. Każda wspólnota miała elitę społeczno-religijną, którą tworzyli rabini, cadyce i darzeni szacunkiem urzędnicy i osoby wolnych zawodów. W strukturze zawodowej XIX-wiecznego sztetla dominowali rzemieślnicy (zwykle chałupnicy), robotnicy (pracownicy najemni), handlarze (kupcy) i tzw. zdeklasowani, rzadko rolnicy. Najczęściej ludność

⁹ Por. De Vries (2006).

była wielozawodowa – większość mieszkańców zajmowała się jednocześnie rzemiosłem i handlem lub rolnictwem. Czasem duża część mieszkańców sztetla trudniła się jednym z rzemioł, np. miasteczko Krynki było wyspecjalizowane we włókiennictwie i garbarstwie, w Tykocinie szczególnie silny był cech krawców, a Orla była miasteczkiem szewców. Handel skórami i futrami oraz garbarstwo stanowiły tradycyjne i zmonopolizowane przez Żydów dziedziny gospodarki¹⁰. Dzień powszedni wypełniały wielu Żydom poszukiwania „parnose”, czyli środków utrzymania¹¹, co bywało tematem wielu anegdot. W okresie międzywojennym XX w. w sztetlech Rzeczypospolitej kwitło życie polityczne, kulturalne i religijne¹². W małych miastach wspólnota żydowska potrafiła wydawać nawet kilka tytułów periodyków¹³.

Z demograficznego punktu widzenia populacja sztetla była bardzo dynamiczna. Odznaczała się wysokim przyrostem naturalnym, wysoką dzietnością, dużą mobilnością i stałą tendencją do emigracji. Przykład Tykocina pokazuje tę dynamikę: przy stałej liczbie mieszkańców chrześcijańskich populacja żydowska silnie rosła lub malała w bardzo krótkim okresie (ryc. 3). W XIX w. w całej Europie miała miejsce eksplozja demograficzna, a wyjątkowo silny wzrost odnotowano wśród Żydów wschodnioeuropejskich. W latach 1816-1913 w Królestwie Polskim stan liczebny ludności żydowskiej powiększył się o 822% (do 14,9% ogółu mieszkańców) przy wzroście ogółu ludności wynoszącym 381%¹⁴.

Tradycyjne miasteczko żydowskie liczyło nie więcej niż 5 tys. mieszkańców. Optymalna wielkość sztetla to 2-3 tys. osób: liczba ta pozwalała zachować więzi osobiste i jednocześnie zapewniała uczestnictwo w życiu gminy wszystkim jej członkom. Mieszkańcy sztetla prowadzili małomiasteczkowy, niespieszny styl życia i poddawani byli silnej kontroli społecznej¹⁵. Liczne, wielopokoleniowe rodziny mieszkwały w ciasnych pomieszczeniach, w prymitywnych warunkach sanitarnych. Charakterystyczne dla sztetla było silne rozwarstwienie społeczności i konkurencja między grupami: bogaci a biedni, ortodoksyjni przeciw oświeconym, wykształceni (*szejne Jidn*) kontra zwykli (*proste Jidn*), tradycjoniści versus socjaliści, litwacy przeciwko koronnym, itp. Fundamentami życia społecznego były dom zgromadzeń czyli synagoga i liderzy społeczności (rabin, a później także przywódcy partii politycznych). Sztetl był miejscem izolowanym, hermetycznym etnicznie, sporadycznie kontaktującym się z nieżydowskim otoczeniem, żyjącym z nim w pokojowej izolacji. Ewentualne konflikty z chrześcijańskimi sąsiadami wybuchały na tle rywalizacji ekonomicznej, choć często prowadzono je pod hasłami religijnymi¹⁶.

¹⁰ Por. Thomas (2008), s. 115.

¹¹ Schoeps (2007), s. 814.

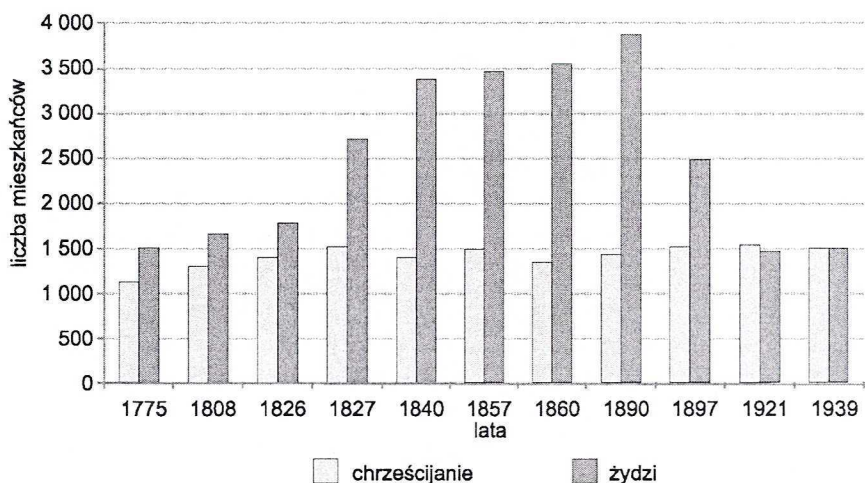
¹² Por. Sabor (2005).

¹³ Cała (1998), s. 187.

¹⁴ Cała *et al.* (2000).

¹⁵ *Ibidem*, hasło *sztetl*.

¹⁶ Por. Horn (1995), s. 37.

Ryc. 3. Dynamika zmian ludności chrześcijańskiej i żydowskiej miasta Tykocin między latami 1775 a 1939

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Wroczyńska (2006); Maroszek (2000); *Słownik geograficzny* (1892); Monkiewicz (1983); Rudawski (2006); ShtetlSeeker: <http://data.jewishgen.org/wconnect/wc.dll?jg-jgsys-sh-tetm--533770> (20.01.2011); Memorial book of Tikin: <http://www.jewishgen.org/yizkor/tykocin/tykocin.html> (20.01.2011); Żydowski Instytut Historyczny: <http://www.jewishinstitute.org.pl/pl/gminy/miasto/141.html> (20.01.2011).

Wspólnotę miasteczka cechowały: trwałość, duchowość, ekskluzywność, ksenofobia, religijność, tradycja, hermetyczność, poczucie ciągłego zagrożenia, silne więzi społeczne, przejawiające się w rozwiniętej samopomocy i dobroczynności¹⁷. Członków wspólnoty obowiązywały trzy „K”¹⁸: *kahal* (zobowiązania wobec gminy), *kley-koydesz* (wykonywanie przepisów religijnych na rzecz wspólnoty), *khaw-res* (działalność w towarzystwach wspólnych zainteresowań). Sztetl tworzył miejski, autarkiczny, zamknięty świat, nacechowany koncentracją i specjalizacją, „*Był wystarczająco duży, by utrzymywać żydowskie instytucje i jednocześnie wystarczająco mały, by być miejscem głęboko osobistym*”¹⁹. Sztetl był nie tylko pomniejszoną repliką dużego miasta, naśladującą jego struktury, ale także mikrokosmosem żydowskiego życia wspólnotowego. Miasteczka były powiązane ze sobą siecią powiązań religijnych, biznesowych, kulturowych i rodzinnych²⁰, dzięki którym sieć sztetlech mogła funkcjonować w niemal każdych warunkach politycznych, mimo głębokiej ekskluzywności ich mieszkańców. Funkcjonowanie sieci zapewniały kontakty osobiste członków poszczególnych gmin i sprawnie działająca organizacja *kahalna*.

W dobie industrializacji i urbanizacji miasteczko żydowskie stało się miejscem bardzo dynamicznych przemian społecznych. Wśród procesów społecznych kształtu-

¹⁷ Cała (1998), s. 184.

¹⁸ Roskies, Roskies (1979).

¹⁹ http://epyc.yivo.org/content/8_1.php (dostęp: 20.01.2011).

²⁰ Estraiikh, Krutikov (2000), s. 5.

jących wspólnoty żydowskie II połowy XIX i przełomu XIX i XX w. należy wymienić kolejno następujące po sobie lub równoległe: pauperyzację, modernizację, laicyzację, radykalizację, emancypację, asymilację, szowinizację²¹. Doprowadziły one do rozbicia tradycyjnych struktur wspólnotowych i stopniowego zanikania małomiasteczkowego świata kultury jidysz. Nikłe szanse awansu społecznego i ekonomicznego pchały młodzież żydowską do radykalnych idei i ruchów politycznych. Miasteczko żydowskie początku XX w. było pełne twórczych konfliktów i poszukiwań, których wyrazem był m.in. exodus Żydów do dużych miast i emigracja. Migrację napędzały gwałtowny rozwój przemysłu w II połowie XIX w., przeludnienie sztetlech, kryzysy ekonomiczne i przemiany społeczne. Industrializacja odebrała pracę tysiącom Żydów małomiasteczkowych, pociągnęła za sobą zmianę sposobu ich życia, wzmogła również konkurencję w chrześcijańskim otoczeniu²².

Ostateczny kres miasteczkom żydowskim przyniósł Szoa (Shoah), czyli Zagłada – Niemcy i ich współpracownicy wymordowali od 2,6 mln do 3,3 mln Żydów polskich²³ z prawie 3,5 mln społeczności²⁴. Do miasteczek powróciły pojedyncze osoby, często spotykając się z wrogością nowych polskich sąsiadów. Ucierpieli nie tylko ludzie, ale także substancja miejska. Większość miasteczek została zrujnowana. Najbardziej ucierpiały drewniane sztetlech wschodniej Polski. Zagłada Żydów i zniszczenia II wojny światowej spowodowały rozpad struktury funkcjonalnej miasteczek. Do ocalałych z pożogi wojennej osad wprowadziła się ludność rolnicza. Miejsce sztetlech zajęły miasteczka rolnicze²⁵. II wojna światowa spowodowała deteriorację struktury osadniczej i przekształciła małe miasta we wsie.

3. Małe miasto dawniej i dziś

Małe miasto jest systemem społeczno-gospodarczym, który można rozpatrywać w pięciu obszarach, obejmujących całokształt aktywności miejskich:

1. **Relacje z otoczeniem** – rola odgrywana w układzie osadniczym (poziom centralności, więzi z zapleczem, regionem i obszarami rozwoju). Miasta, jako miejsca koncentrujące działalności ludzkie, powstawały w wyniku ogniskowania **potrzeb** społeczno-gospodarczych, dlatego relacje z otoczeniem są pochodną funkcji osady w systemie osadniczym. Relacje te są wyznaczone przez położenie geograficzne, miejsce i rolę w sieci osadniczej, związki z działalnościami powierzchniowymi (rolnictwem) oraz powiązania z gospodarką regionalną, krajową i światową.

²¹ Por. Cała (1998).

²² Por. Borzymińska (1994), s. 47-49.

²³ Według Instytutu Yad Vashem liczba ofiar wyniosła od 2,9 do 3,0 mln. Źródło: *The Holocaust Resource Center...*

²⁴ Marszałek (1994).

²⁵ Por. Kozłowski (2007), s. 109-136.

2. **Podstawy gospodarcze** – rodzaje występujących funkcji (baza ekonomiczna, gospodarka komunalna). Istnienie miasta wymaga **uzasadnienia ekonomicznego**. Miasta, które nie posiadały trwałych podstaw gospodarczych, upadały. Analiza fundamentów ekonomicznych miasteczka i małego miasta polega na wskazaniu: kluczowych rodzajów działalności gospodarczej (funkcji centro-miastotwórczych), roli miejsca w obiegu towarowo-pieniężnym, identyfikacji „lokomotyw” rozwoju lokalnego, określenia powiązań gospodarczych przedsiębiorstw lokalnych i syntetycznego uzasadnienia istnienia osady.
3. **Charakter społeczności lokalnej** (więzi społeczne lub szerzej: kultura i demografia). Miasta uzyskiwały **podmiotowość** dzięki swoim mieszkańcom. Sposób organizowania się społeczności małomiasteczkowej i jej dynamika wpływały na rozwój ekonomiczny i fizjonomię miasta. O obliczu małego miasta decydują: dynamika populacji, typ i siła więzi społecznych, tożsamość i aktywność społeczna mieszkańców.
4. **Struktura przestrzenna** – sposoby użytkowania przestrzeni, gospodarka przestrzeni i w przestrzeni miasta, morfologia i cechy fizjonomiczne miejscowości. Podstawowymi i naturalnymi własnościami struktury przestrzennej historycznego miasteczka były: koncentracja i żywiołowość rozwoju, będące wyrazem maksymalizacji **użyteczności** miejsca. Struktura przestrzenna jest związana z pojęciem *krajobrazu miejskiego*.
5. **Cele i kierunki rozwoju** – każda społeczność wyznacza sobie i realizuje cele rozwoju na gruncie własnych idei i wizji rozwoju, systemu wartości i **wzorców kulturowych**. Pożądane kierunki rozwoju muszą harmonijnie współgrać z czynnikami rozwoju, zasobami i potencjałem miejsca. Dobre rozpoznanie problemów i zagrożeń rozwoju jest niezbędne do prawidłowego planowania przyszłości miejscowości.

Wymienione zagadnienia stały się polem porównań XIX-w. miasteczka żydowskiego i XXI-w. małego miasta. Pomijając zewnętrzne uwarunkowania rozwoju, małe miasta wzrastały, ponieważ ich siłą napędową była różnorodność zajęć mieszkańców. To pozwalało organizmom miejskim żyć, rozwijać się i dojrzewać. Na pewnym etapie rozwoju część miasteczek żydowskich zaczęła specjalizować się w produkcji rzemieślniczej lub przemysłowej oraz usługach – od najbardziej niszowych usług i towarów, jak handel pijawkami lekarskimi²⁶, po przyziemne woźnicowanie bałagutów²⁷.

Miasto jako struktura funkcjonalna ukierunkowana na rozwój, stawia sobie za naczelną zasadę efektywność. Wiele problemów rozwoju małych miast wynika z braku zrozumienia swojej pozycji w systemie społeczno-gospodarczym i braku pomysłu na rozwój²⁸. Włodarze miast powinni umieć odróżniać siłę od potencjału, wzrost od

²⁶ Sprzedaż pijawek trudnili się w połowie XIX w. Żydzi z miasteczka Gródek w guberni wileńskiej; Соркина (2003), s. 92.

²⁷ Vincenz (1993).

²⁸ Por. Heffner (2010), s. 49-51.

Tabela 1

Dawne miasteczko żydowskie a współczesne samorządowe małe miasto

Obszar analizy (wymiar)	Element	XIX-wieczne miasteczko żydowskie	XXI-wieczne małe miasto
	definicja	wspólnota i jej miejsce	struktura funkcjonalna
Związki z dołączeniem	położenie	węzłowość, dążenie do zmiany cech położenia (otoczenia)	peryferyjność, dążenie do zmiany struktury wewnętrznej samego miasta
	miejsce i rola w sieci osadniczej	ośrodek centralny o znaczeniu lokalnym lub ponadlokalnym (centralność funkcjonalna)	zdegradowany ośrodek lokalny, pozbawiony funkcji centralnych
	relacja z działalnościami powierzchniowymi (rolnictwem)	pośrednik wymiany towarowej, obsługa ludności i działalności rolniczych	pośrednik w zbycie produkcji rolnej, lokalne centrum opieki socjalnej; brak znaczenia dla otaczających obszarów wiejskich
	związki z gospodarką regionalną, krajową, światową	silne	słabe
Podstawy gospodarcze	kluczowe rodzaje działalności gospodarczej (funkcje centro-/miastotwórcze)	handel, produkcja rzemieślnicza, przemysłowa i rolnicza	usługi, edukacja, administracja
	rola w obiegu towarowo-pieniężnym	pośrednik i depozytariusz kapitału	nie uczestniczy (wyeliminowane z pośrednictwa)
	lokomotywy rozwoju lokalnego	fabryka	walory turystyczne i rekreacyjne
	powiązania gospodarcze przedsiębiorstw lokalnych	silne	na niskim poziomie
	uzasadnienie istnienia	ekonomiczne	społeczne
Społeczność lokalna	dynamika populacji	wysoki przyrost naturalny, duża mobilność	depopulacja, starzenie się
	typ i siła więzi społecznych	wspólnota, bardzo silne więzy społeczne, kontakty bezpośrednie	społeczność samorządowa, słabe więzi lokalne, kontakty sformalizowane
	tożsamość	miejska	mieszana wiejsko-miejska
	aktywność społeczna	wielokierunkowa działalność społeczna i polityczna, rozwinięta charytatywność i samopomoc	na minimalnym poziomie

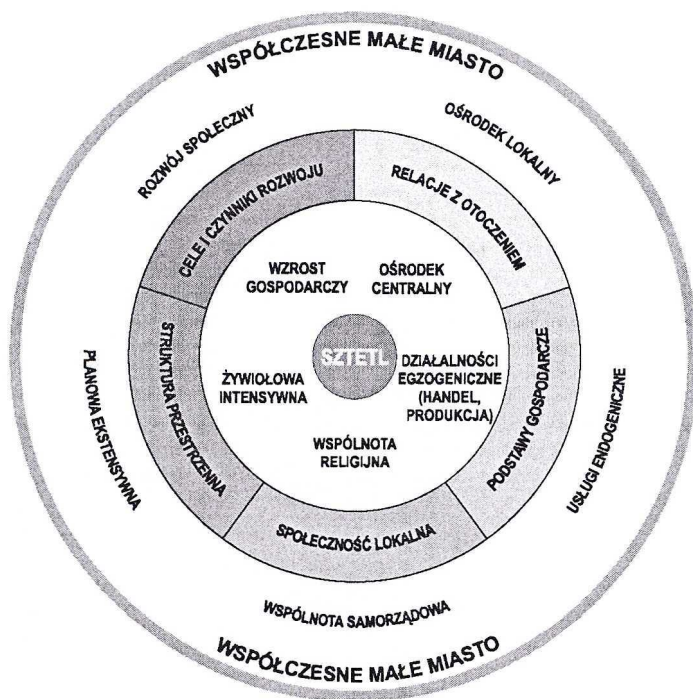
Gospodarka przestrzenna	struktura przestrzenna	żywiolowa, podporządkowana efektywności, relatywnie wysoka intensywność użytkowania gruntów, tożsamość miejsc pracy, zamieszkania i wypoczynku, spójność, centrum = rynek (przestrzeń publiczna)	planowa, ekstensywna, podporządkowana celom społecznym, rozpraszanie/luz w zabudowie, zielen maskuje dysharmonię, dywergencja miejsc pracy i zamieszkania, centrum = centrum handlowe (przestrzeń prywatna)
	krajobraz miejski	odbiciem sposobu i poziomu życia	wyrazem możliwości finansowych oraz aspiracji i oczekiwań mieszkańców
	czynniki wpływające na sposób użytkowania przestrzeni	renta gruntowa	dostępność
Cele i czynniki rozwoju	cele rozwoju	efektywność, wzrost gospodarczy	równość, rozwój społeczno-gospodarczy (m.in. poprawa jakości życia i atrakcyjności inwestycyjnej)
	idee rozwoju	postęp, rozwój, produkcja, bogactwo	atrakcyjność, innowacyjność, konkurencyjność, aktywność, integracja, równoważenie, ekologia
	pożądane kierunki rozwoju	industrializacja	innowacyjność
	czynniki rozwoju	dostępność, tania siła robocza	wielofunkcyjność, sprawność, otwartość, atrakcyjność
	problemy i zagrożenia rozwoju	stagnacja gospodarcza, przeludnienie, bezrobocie, konflikty etniczne, niski popyt, silna rywalizacja ekonomiczna	monofunkcyjność, depopulacja, patologie społeczne, korupcja, brak kapitału oraz inwestycji, silna konkurencja na rynku konsumenckim, zadłużenie samorządów, nieformalne sieci powiązań biznesowo-politycznych

Źródło: Opracowanie własne.

rozwoju, aktywa od pasywów, koszt od wartości. W wielu miejscach kraju otaczające małe miasta obszary wiejskie zaczęły się rozwijać szybciej i intensywniej niż osady miejskie. Różnice między miasteczkiem żydowskim a współczesnym małym miastem zestawiono w tabeli 1.

O sile i żywotności miasta decydują ilość i jakość posiadanych zasobów, czyli potencjał oraz sposób ich wykorzystywania, czyli organizacja. W przeszłości siła gospodarcza niektórych dzisiejszych małych miast była większa niż obecnie. W 1571 r. w Tykocinie w 381 domach mieszkało ok. 2400 osób, funkcjonowały kościół, cerkiew i synagoga, działały też 72 karczmy²⁹. W 2010 r. Tykocin zamieszkiwało 1900 osób,

²⁹ Wroczyńska (2006), s. 49, 56.

Ryc. 4. Historyczne miasteczko żydowskie a współczesne małe miasto

Źródło: Opracowanie własne.

czynna była jedna świątynia i działały 2 restauracje. W małych miastach od czasu II wojny światowej postępuje dekoncentracja funkcji i zabudowy, zanik związków z otoczeniem, przewaga funkcji egzogenicznych, słabnięcie więzi lokalnych, eksten-sywność użytkowania terenu, rozpraszanie rozwoju (por. ryc. 4). Różnice między funkcjonowaniem miasteczka żydowskiego a współczesnego małego miasta można dosyć dobrze wyjaśnić za pomocą klasycznych teorii bazy ekonomicznej i ośrodków centralnych. Sztetl rozwijał się dzięki wewnętrznemu dynamizmowi i związkom z gospodarką światową, a żydowska społeczność miasteczek od wielu stuleci w praktyce doświadczała i praktykowała globalizację. Kluczowe znaczenie dla szans rozwoju małych miast mają endogeniczne zdolności wykorzystywania szans w globalnym otoczeniu, a więc kapitał ludzki i społeczny³⁰. Siła małego miasta tkwi w koncentracji różnorodnych funkcji i w zewnętrznych, „dalekich” inwestycjach typu *greenfield*. Niestety, współczesne małe miasta są słabo powiązane z gospodarką światową i procesem dyfuzji innowacji. Mimo sprzyjających uwarunkowań zewnętrznych rozwoju małych miast (wolny rynek, dobry klimat inwestycyjny, walory małomiasteczkowe), nie rozwijają się one. Powodem może być to, że stały się zbędne w systemie gospodarczym i stanowią dziś peryferia rozwoju. Rolę ekonomiczną małych miast przejęły

³⁰ Brol (2010), s. 24.

wielkie centra handlowe³¹, które – inaczej niż miasteczka – nie są związane lokalizacją, mogą powstawać i zanikać, być przenoszone w inne miejsca. To one są spadkobiercą dawnych miasteczek.

Porównanie sztetla i współczesnego małego miasta w pięciu wymiarach wskazuje na zasadnicze różnice między tymi dwoma organizmami:

- sztetl pełnił funkcje centralne, obsługując rolnicze otoczenie i jednocześnie nawiązując kontakty z odległymi podmiotami, podczas gdy współczesne małe miasto spełnia je jedynie w ograniczony sposób i lokalnie, nie posiadając cech centralności;
- podstawą gospodarczą sztetla były handel, usługi i produkcja, skierowane przede wszystkim na zewnątrz³², natomiast dzisiejsze małe miasto obsługuje głównie własnych mieszkańców;
- wspólnota prawno-religijna miasteczka żydowskiego tworzyła tradycyjną, kolektywną strukturę, z czasem nabierającą dynamizmu i wewnętrznych konfliktów; obecnie społeczność miasteczka łączy głównie miejsce zamieszkania, małe miasto coraz częściej staje się jedynie miejscem zamieszkania; rozdzielenie miejsc zamieszkania, pracy i wypoczynku spowodowało osłabienie więzów lokalnych;
- główna różnica w strukturze przestrzennej teraźniejszych i minionych miasteczek polega na żywiołowości i gęstości zabudowy, także na jakości infrastruktury komunalnej, która umożliwiła poprawę warunków życia ludności. Niestety, w latach 70. XX w. w krajobraz miasteczek wdarła się niekontrolowana przez nikogo brzydota pseudoarchitektury, która trwa tam do dziś;
- sztetlech i małe miasta mają inne ogólne cele rozwoju: w tych pierwszych kładziono nacisk na wzrost gospodarczy, czyli zmiany ilościowe produkcji, w drugich – przede wszystkim na rozwój społeczny, czyli zmiany jakościowe społeczności, które miały doprowadzić w sposób pośredni do modernizacji gospodarki lokalnej.

W zestawieniu ze współczesnym małym miastem sztetl był strukturą silniej związaną z otoczeniem, był organizmem ekspansywnym, konkurencyjnym, dynamicznym i żywiołowym. Po Holokauście zrujnowane miasteczka zmieniły swój charakter i oblicze, przeobrażając się ostatecznie w miasteczka rolnicze.

4. Czy małe miasta są dziś potrzebne?

Sztetl był miasteczkiem żydowskim – wspólnotą i zamieszkiwanym przez nią miejscem. Stanowił zamknięty świat miejski, autonomiczny kulturowo i gospodarczo. Był jednocześnie i nierozłącznie wspólnotą i miejscem, wyposażonym w insty-

³¹ Heffner (2010), s. 36.

³² Zachowało się wiele informacji dotyczących dalekosiężnego handlu mieszkańców sztetlech; por. Czyżewski (2003), s. 73.

tucje żydowskiego życia społecznego. Podstawowymi zasadami organizacji życia społeczno-gospodarczego miasteczka były heterogeniczność, tradycja, konkurencja, mobilność oraz różnorodność zajęć i postaw jego mieszkańców. Sztetlech były wielofunkcyjnymi ośrodkami lokalnymi, pośredniczącymi w wymianie dóbr między miastem i wsią. *Oppidum Judaeorum*, wyodrębnione i ogrodzone średniowieczne miasto żydowskie³³ i jego prowincjonalna kontynuacja – sztetl, trwale wpisały się w krajobraz Polski i Europy Wschodniej. Część współczesnych małych miast, w których przetrwała architektoniczna pamięć sztetla, próbuje promować kulturowe dziedzictwo miasteczka żydowskiego dla rozwoju ekonomicznego i społecznego.

Znajomość zagadnienia rozwoju miasteczek żydowskich może być ważnym przyczynkiem do kwestii rozwoju współczesnych małych miast, ponieważ upoważnia do formułowania pytań i odpowiedzi na podstawie historycznych doświadczeń. Najważniejsze z nich brzmi: Czy małe miasta są nam potrzebne? Istnienie małych miast poza zasięgiem oddziaływania miast dużych (aglomeracji) jest wynikiem inercji sieci osadniczej, a nie aktualnych potrzeb gospodarczych. Nie mają uzasadnienia ekonomicznego dla swego istnienia, co wyraża się w marginalności pozycji w sieci osadniczej, słabości bazy ekonomicznej i braku działalności egzogenicznych. Symbolicznym wyrazem upadku znaczenia miasteczek było zalesienie rynków, które przestały pełnić funkcje gospodarcze i reprezentacyjne. Park w miejscu niegdyś tętniącym życiem jest smutnym dopełnieniem historii miasteczka. Propagowane publicznie hasła przedsiębiorczości i innowacyjności maskują bezradność polityki gospodarczej, brak pomysłów, kapitału i rynków zbytu. Ponieważ funkcje produkcyjne, handlowe i usługowe w dużej mierze wyemigrowały z miasteczek, jedyną szansą na ich rewitalizację jest nowoczesna gospodarka oparta na wiedzy, pozwalająca tworzyć produkt dodany w miejscu zamieszkania. Tak, jak robił to sztetl.

Literatura

- Adamczewska-Wejchert H., Wejchert K., 1986, *Małe miasta. Problemy urbanistyczne stale aktualne*. Wyd. Arkady, Warszawa.
- Borzymińska Z., 1994, *Dzieje Żydów w Polsce. Wybór tekstów źródłowych XIX wiek*. Żydowski Instytut Historyczny, Warszawa.
- Brat Y., 1969, *Sefer zikaron li-kehilat Ma'akov-Mazovyetsk*. Imprint: Tel-Aviv. Lokalizacja: The New York Public Library, <http://yizkor.nypl.org/index.php?id=2462> (dostęp: 10.01.2011).
- Brol R., 2010, *Małe miasta w globalnej wiosce*, [w:] *Transformacja funkcji miejskich w ośrodkach lokalnych*, K. Heffner, A. Polko (red.). Prace Naukowe AE, Wyd. AE, Katowice.
- Cała A., 1998, *Żydowska prowincja – ewolucja więzi społecznej w małych miasteczkach żydowskich. Studia nad Dziejami Miast i Mieszczanstwa*. Studia Polonica Historiae Urbanae, T. 3, Wyd. UMK, Toruń.

³³ Por. Piechotek, Piechotek (1996a).

- Cała A., Węgrzynek H., Zalewska G., 2000, *Historia i kultura Żydów polskich. Słownik*. WSiP, Warszawa.
- Czyżewski P., 2003, *Żydzi w Wasilkowie do końca XVIII wieku*, [w:] *Sztetl – wspólne dziedzictwo. Szkice z dziejów ludności żydowskiej Europy Środkowo-Wschodniej*, A. Markowski, W. Śleszyński (red.). Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- De Vries S. P., 2006, *Obrzędy i symbole Żydów*. WAM, Kraków.
- Estraikh G., Krutikov M. (red.), 2000, *The Shtetl: Image and Reality*. Papers of the Second Mendel Friedman International Conference on Yiddish, European Humanities Research Centre, University of Oxford, Studies in Yiddish 2, Oxford.
- Heffner K., 2010, *Zmiany struktury funkcjonalnej małych miast w obszarach metropolitalnych*, [w:] *Transformacja funkcji miejskich...*, op. cit.
- Horn M., 1995, *Rola gospodarcza Żydów w Polsce do końca XVIII wieku*, [w:] *Studia z dziejów Żydów w Polsce: materiały edukacyjne dla szkół średnich i wyższych*, t. 1., Z. Borzymińska (red.). Żydowski Instytut Historyczny, Warszawa.
- Klevan A. (red.), *Jewish Communities Destroyed in the Holocaust: Poland, 1982-2009*, Yad Vashem, Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority, Jerusalem, www.zchor.org/hitachdut/, (dostęp: 10.01.2011).
- Kozłowski L., 2007, *Miasteczka rolnicze w Polsce. Geneza i trwałość funkcji rolniczej miast*, [w:] *Podstawy i perspektywy rozwoju małych miast*, E. Rydz (red.). Wyd. Nauk. Akademii Pomorskiej w Słupsku, Słupsk.
- Maroszek J., 2000, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta*. Wyd. Uniw. w Białymstoku, Białystok.
- Marszałek J., 1994, *Stan badań nad stratami osobowymi ludności żydowskiej Polski oraz nad liczbą ofiar obozów zagłady w okupowanej Polsce*. „Dzieje Najnowsze”, nr 2, Warszawa.
- Monkiewicz W., 1983, *Tykocin*. KAW, Białystok.
- Naruszewicz T., 2003, *Dzieje społeczności żydowskiej w Bakalarzewie w latach 1800-1914*, [w:] *Sztetl – wspólne dziedzictwo...*, op. cit.
- Piechotek M., Piechotek K., 1996, *Bramy nieba: bóżnice drewniane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*. Instytut Sztuki PAN, Wyd. Krupski i S-ka, Warszawa.
- Piechotek M., Piechotek K., 1996a, *Skupiska żydowskie w strukturze przestrzennej miast dawnej Rzeczypospolitej*. UMK, Toruń.
- Piechotek M., Piechotek K., 2008, *Krajobraz z menorą. Żydzi w miastach i miasteczkach dawnej Rzeczypospolitej*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z 30 września 1921 roku: mieszkania, ludność, stosunki zawodowe: województwo białostockie*, GUS, Warszawa, 1927, Podlaska Biblioteka Cyfrowa, <http://pbc.biaman.pl/> (dostęp: 10.01.2011).
- Pokropek M. W., 1996, *Budownictwo sakralne. Bóżnice, meczety, moleny staroobrzędowców oraz podlaskie cerkwie unickie i prawosławne*. Cz. 1. Neriton, Warszawa.
- Roskies D. K., Roskies D. G., 1979, *The Shtetl Book: an Introduction to East European Jewish Life and Lore*. Ktav Pub. House, New York.
- Rudawski A., 2006, *Spacerkiem po Tykocinie: niezbędnik turysty*. Wyd. Formacja Raster, Dobryniewo Fabryczne.
- Sabor A., 2005, *Sztetl. Śladami żydowskich miasteczek: Działoszyce – Pińczów – Chmielnik – Szydłów – Chęciny. Przewodnik*. Wyd. Austeria, Kraków.

- Schoeps J. H. (red.), 2007, *Nowy leksykon judaistyczny*. Cyklady, Warszawa.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. XII. 1892.
- Słownik języka polskiego*, Wyd. Naukowe PWN, <http://sjp.pwn.pl/> (17.11.2009).
- Соркина И., 2003, Роль Евреев в экономическом развитии местечек Беларуси в первой половине XIX в., [w:] *Sztetl – wspólne dziedzictwo...*, op. cit.
- Thomas I., 2008, *Handel żydowski w połowie XVIII wieku w świetle rejestru celnego z Żwańca*, „*Studia Judaica*” 11, nr 1(21).
- The Holocaust Resource Center* (Encyclopedia of the Holocaust), Yad Vashem The Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority, http://www1.yadvashem.org/yv/en/holocaust/resource_center/ (dostęp: 10.01.2011).
- Vincenz S., 1993, *Tematy żydowskie*. Wyd. Atext, Gdańsk.
- Wroczyńska E., 2006, *Śródmieście Tykocina w XVI w. Przyczynek do historii kształtowania się przestrzeni miasta*, [w:] *Czas na Podlaskie. Tykocin*. Referaty z sesji historycznej 492 rocznica urodzin woj. podlaskiego. Tykocin, 3 września 2005 r., z. 1. Woj. Ośr. Anim. Kultury, Białystok.

Strony internetowe:

- Encyklopedia żydowska: <http://www.jewishencyclopedia.com>.
- Institute for Jewish Research – <http://www.yivoinstitute.org>.
- Żydowski Instytut Historyczny: <http://www.jewishinstitute.org.pl>.